

छप्परबंद समाजाची सामाजिक स्थिती

डॉ. मनिषा विनायक शिरोडकर.

सहयोगी प्राध्यापक

यशवंतराव चव्हाण समाजकार्य

महाविद्यालय, जकातवाडी,

ता. जि. सातारा.

सारांश :

‘भटके’ हा शब्द ‘नॉमेड’ या इंग्रजी शब्दांचे रूपांतर आहे. नोमॅड हा शब्द ‘नेमो’ या ग्रीक शब्दापासून तयार झाला आहे. आणि नेमो याचा अर्थ ‘पशुपालक’ असा होतो. युरोपपीन देशांमध्ये दाट जंगलाच्या अभावामुळे व कुरणांच्या उपलब्धतेमुळे तेथील मानवी समूह दीर्घकाळ पशुपालक अवस्थेमध्ये होते. परंतु भारतामध्ये मात्र पशुपालक, शिकारी व अन्नशोधक या तिन्ही प्रकारचे समूह मानवी संस्कृतीच्या सर्व टप्प्यांत दिसून येतात.

पारिभाषिक संज्ञा : संधाल, भिल्लू, कोरकू, गोंड, कैकाडी, माकडवाले, गारूडी, गोपाळ, चित्रकथी, जोशी, पारधी, कंजारभाट, छप्परबंद, नंदीबैल

स्पष्टीकरण

भारतातील आदिम व विमुक्त जमातींचे तीन प्रमुख गट आढळून येतात.

१. ज्या जमाती हजारो वर्षांपासून मानवी संस्कृतीपासून अलग पडलेल्या असून अत्यंत दाट जंगलात राहतात.

उदा : संधाल, भिल्लू, कोरकू, गोंड, इ.

२. आपले वसतिस्थान उद्ध्वस्त झाल्याने नागर संस्कृतीच्या आसपास राहणा-या परंतु भीक मागणे किंवा आदिम कौशल्याचा वापर करून उपजीविका करणा-या जमाती. उदा: कैकाडी, माकडवाले, गारूडी, गोपाळ, चित्रकथी, जोशी, पारधी, कंजारभाट, छप्परबंद, नंदीबैल इ.

३. जातिव्यवस्थेच्या आधाराने पण गावाबाहेर राहणा-या जमाती. उदा: रामोशी, बेरड, वडार, घीसाडी, गोंधळी इ.

भारतामध्ये जोपर्यंत जंगलाचे वैपुल्य होते तोपर्यंत नागरभागामध्ये एक संस्कृतीसंकर चालू होता. तर दुस-या बाजूला जंगलामध्ये आदिम टोळ्यांची बदल नाकारणारी, थिर्जलेली संस्कृती गुण्यागोविंदाने नांदत होती. वाढत्या लोकसंख्येने जेव्हा नगरे अपूरी पडू लागली, शेतीसाठी व नगरे निर्माण करण्यासाठी नव्या भूभागाची गरज पडू लागली तेव्हा मोठ्या प्रमाणात जंगले जाळण्यास व तोडावयास सुरुवात झाली. खांडववन जाळून निर्माण झालेले इंद्रपस्थ हे अशा प्रकारचे एक उदाहरण आहे. जंगलाचे नैसर्गिक छत्र हरवल्यानंतर अन्नाच्या अभावामुळे त्रस्त झालेल्या या टोळ्या, कधी जंगलाचा माल घेऊन, कधी प्राण्यांची कातडी घेऊन, शिकवलेले पक्षी व प्राणी घेऊन, एकट्या दुकट्याने किंवा कारागिराच्या स्वरूपात नागरभागात प्रवेश करू लागल्या. राजासाठी शिकार करून पुरविणे, शिकवलेले बहिरी ससाणे व चित्ते पुरविणे व त्या बदल्यात अन्न मिळवणे या स्वरूपाचे संबंध या टोळ्या व नागरी समाज यांच्यामध्ये राहिले. त्यांच्या आदिम संस्कृतीमुळे त्यांच्यामध्ये ‘साठा’ करण्याची प्रवृत्ती नसते. म्हणून त्यांना मिळणा-या मोबदल्याचे स्वरूप एखादयादुस-या वेळचे अन्न किंवा भीक असेच असे. जमीनीवर, झाडावर किंवा अन्नावर कोणाची व्यक्तीगत मालकी असू शकते ही कल्पनाच आदिम कायदयामध्ये नसल्याने जेव्हा अन्न मिळणार नाही तेव्हा सापडलेली तेथील कंदमुळे, अन्नधान्य, लाकूडफाटा निसर्गाची देणगी म्हणून या जमाती घेऊन जातात. ब्रिटीश कायदयाप्रमाणे जंगले, नदया, शेती जमिनी यांच्या मालकी हक्कासंबंधात कायदे तयार झाले. या कायदयाची या जमातींना माहिती असणे शक्य नव्हते. किंबहुना निसर्ग ही कोणा एकाची खाजगी मालकीची गोष्ट असू शकते ही कल्पनाही त्यांना मानण्यासारखी नव्हती. म्हणून या जमातीचे कायदे व ब्रिटीश सरकारचे कायदे यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण झाला व त्याचीच परिणीती म्हणून हे निसर्गाचे पुत्र नागरसमाजात चोर व गुन्हेगार ठरले व त्यांच्या वाटयाला दीर्घकाळ तुरुंगवास आला. या सर्व जमाती गुन्हेगारी जमाती म्हणून ओळखल्या जाऊ

लागल्या छप्परबंद ही जमात देखील या जमातीतील एक या लेखामध्ये छप्परबंद समाजाबद्दलाची माहिती विस्तृतपणे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

छप्परबंद :

मोगल व राजपूत सैन्यामध्ये तंबू किंवा राहुट्या बांधण्याचे काम ही जमात करित असे, म्हणून या जमातीस 'छप्परबंद' म्हणून ओळखतात. परंतू खोटी नाणी पाडणारी जमात म्हणूनच छप्परबंदाना ओळखले जाते. ते स्वतःला भातू जमातीचे समजतात. उत्तरेकडे या जमातीस 'खुलसूर्ये' म्हणजे खोटी नाणी तयार करणारा असे म्हणून ओळखतात.

छप्परबंदाचे मूळ वसतिस्थान :

छप्परबंद हे मूळचे पंजाबकडील असून ते राजस्थानातून दक्षिण भारतात आले. मोगलांच्या आणि रजपूतांच्या सैन्यांमध्ये छप्परबंद, सैन्यांचा जेथे मुक्काम पडेल त्या ठिकाणी तंबू ठोकण्याचे काम करित असत. जसजश्या मोगलांच्या स्वा-या होऊ लागल्या तसतसे छप्परबंद या सैन्याबरोबर दक्षिणेकडे आले. (१६८७-८८)साली हे लोक दक्षिणेकडे आले. सन १७१४ पर्यंत छप्परबंद मोगल सैन्याबरोबर औरंगाबाद, अहमदनगर, श्रीरंगपट्टणम या ठिकाणी आले होते. १७१४ पर्यंत विजापूर येथील छप्परबंद हे मोगलांकडे होते, पुढे ते मराठ्यांच्या सैन्यात नोकरी करू लागले. १८१८ सालापर्यंत छप्परबंद हे पेशव्यांच्य सैन्याचा एक भाग होते. पेशवाई बुडाल्यानंतर बहुसंख्य छप्परबंद परत उत्तर हिंदुस्थानात निघून गेले. राहिलेले छप्परबंद निजामाच्या प्रदेशात तालीकेटा, तसेच विजापूर जिह्यात बागेवाडी व मुददेबिहाळ तालुक्यात दिसून येतात. मोगलांकडे नोकरी करित असतानाच छप्परबंद नाणी पाडण्याची कला शिकलेले होते. इंग्रजांची राजवट सुरु झाल्यावर छप्परबंद बेरोजगार झाले. उपजीविकेसाठी दुस-यांच्या शेतावर काम करू लागले. अगदी तूरळक प्रमाणावर शेळ्या – मेंढया पाळू लागले. परंतू यामधून त्यांची रोजीरोटी चालणे कठीण होते. छप्परबंद जगण्यासाठी त्यांना येत असलेल्या नाणी पाडण्याच्या कलेचा खोटी नाणी पाडण्यासाठी उपयोग करू लागले. तयार केलेली खोटी नाणी शेतकरी, अडाणी स्त्रिया यांना देऊन त्यांची फसवणूक करू लागले. अशा प्रकारच्या फसवणुकीद्वल छप्परबंदांना पकडण्यात येऊ लागले. १८७१ च्या गुन्हेगार जमातीच्या कायदयानुसार छप्परबंद जमात गुन्हेगार ठरविण्यात आली.

छप्परबंद जमातीचे स्वरूप :

छप्परबंद जमात ही सोळाव्या – सतराव्या शतकामध्ये धर्मांतर करून मुस्लिम झाली असावी असे असले तरी मुस्लिम धर्माचे पुणे रितिरिवाज ही जमात पाळत नाही. छप्परबंद पुरुष फकिरासारखा वेष धारण करतात. तर बायका हिंदू स्त्रियांप्रमाणे पेहराव करतात. व हिंदू मुस्लिम दोन्ही समाजात वापरत असलेले दागिने वापरतात. बागलकोट परिसरात राहणारे छप्परबंद स्वतःला शेख समजतात. परंतू मुस्लिमधर्मीय त्यांना आपल्या मुली देत नाहीत. त्यामुळे मुस्लिमांशी यांचा बेटी-व्यवहार होत नसल्याचे दिसते. छप्परबंद फिरतीवर आपल्या बायका नेत नाहीत. बायका म्हातारी माणसे व मुले एका ठिकाणी पालात ठेवून, तीन ते दहा जणांची टोळी करून ते मोहिमेवर निघतात. साधारणतः ते मोहरमनंतर घर सोडतात आणि वर्ष – सहा महिन्यांनी परततात. घर सोडण्यापुर्वी ते आपल्या कुटुंबाची जगण्याची व्यवस्था करून जातात त्यांच्या बायका रजया शिवतात. मोहिमेवर असताना छप्परबंद पुरुष या रजया विकण्याचेही काम करतात. छप्परबंद जमातीत भीर, भयार, सजन, हार, अमट, निमट, खडतार ही आडनावे आहेत.

छप्परबंदांची बोलीभाषा :

छप्परबंदांची बोलीभाषा ही राजस्थानी भाषा आहे. कारण त्यांच्या भाषेचा बाज हा राजस्थानी भाषेशी जुळणारा आहे. त्यांच्या भाषेमध्ये राजस्थानी भाषेतील अनेक शब्द सामील झालेले आहेत. छप्परबंद महाराष्ट्र, गोवा व कर्नाटकामध्ये स्थायिक झाल्यामुळे या प्रांतातील मराठी, कोकणी व कन्नडी भाषा ते सफाईदारपणे बोलतात. छप्परबंद आपल्या भाषेस 'भातुवली भाषा' असे म्हणतात. इतर गुन्हेगार जमातीप्रमाणे छप्परबंदसुद्धा सांकेतिक भाषेचा वापर करतात. त्यास ते 'पारुशी' भाषा असे म्हणतात.

छप्परबंदांचे धार्मिक जीवन :

मुस्लिम राज्यकर्त्यांच्या सततच्या सहवासामुळेच छप्परबंद मुस्लिम झाले असे दिसून येते. ते जरी मुस्लिमांप्रमाणे नमाज पडत असले तरी इतर आदिम जमातींच्या धार्मिक जीवनाप्रमाणेच त्यांचे जीवन असल्याचे दिसून येते. आजही अनेक छप्परबंद कुटुंबांच्या घरी पूर्वजांचे टाक केलेले दिसून येतात. त्याच बरोबर जत्रा – खेत्रा, शकुन घेणे, बळी देणे या सर्व प्रथा त्यांच्यात चालत आल्या आहेत. आजही त्या सुरु असल्याचे दिसते. ब्रिटीश काळात खोटी नाणी खपविणे हाच यांनी प्रमुख व्यवसाय स्वीकारलेला होता. साधेभोळे लोक, स्त्रिया यांना ते आपले सावज बनवीत प्रथम आपल्याकडील खरे रुपये दाखवून त्या बदल्यात चांदीची नाणी सुटी नाणी म्हणून मागत चांदीची नाणी मिळाल्यावर हळूच रुपयाची खोटी देऊन पोबारा करीत. छप्परबंद हे सुफी पंथाच्या पिराचे भक्त आहेत. पीर हे त्यांचे छापे व इतर साहित्य, त्यांचा देव पीरमाखन याच्यापुढे ठेवत ते पीराची पूजा करीत आणि त्याला कोंबड्याचा बळी देत. अंगात येण्यावर आणि भूताखेतांवर त्यांचा मोठा विश्वास आहे. साथीचे रोग आल्यावर हे इतर भटक्या जमातीप्रमाणे रानातल्या देवीची जत्रा करतात.

छप्परबंदांचे लग्न :

छप्परबंद जरी मुस्लिम असले तरी त्यांच्या लग्नपद्धतीमध्ये हिंदूच्या अनेक चालीरीती आढळून येतात. लग्नाच्या वेळी मेहेर-रक्कम ठरविलेली असते. मेहेर रक्कम दिल्याशिवाय वैवाहिक जीवन सुरु करता येत नाही.

छप्परबंदांची जात-पंचायत :

इतर भटक्या जमातीप्रमाणे छप्परबंद जमातीमध्ये जात-पंचायतीस महत्व आहे. छप्परबंद जमातीस पोलिसांत किंवा कोर्टकचेरीत तक्रार घेऊन जाण्यास मनाई आहे. जमातीमध्ये चोरी, फसवणूक, मारामारी करणे, अनैतिक संबंध ठेवणे हा गन्हा होऊ शकतो. जमातीमध्ये जे घराणे प्रतिष्ठित असेल त्याला पंच होण्याचा मान मिळतो. प्रमुख पंचांना मदत करण्यासाठी जे काम करतात त्यांना 'खोगीर' म्हटले जाते. अनैतिक संबंध ठेवणा-या व्यक्तीस जमातीतून बहिष्कृत केले जाते किंवा तिने गुन्हा कबुल केला, तर तिला दंड केला जातो. छप्परबंद कधीही गुन्हा कबुल करीत नाहीत. त्यांच्या बायका कधीही पालिसात व कोर्टात गुन्हा कबुल करीत नाहीत. पोलीस किंवा कोर्टात जमातीबद्दल माहिती देणा-यास पंचात बहिष्कृत करते.

मर्तिकांचे विधी :

शेराच्या झाडाच्या लांब फांद्यांची तिरडी तयार करतात. त्यावर गवत टाकतात. प्रेताला नवीन कपडे घातले जातात. प्रेताला ताटीवर ठेवल्यावर पुरुष मेला असेल तर त्याच्या बायकोस बोलावून घेतात. तिला मेहेरची रक्कम दिली आहे का, असे विचारतात. जर मेहेर दिला नसेल तर तिला माफ करून टाकण्यास सांगितले जाते. नव-याने मेहेर दिला नाही म्हणून मेहेरची रक्कम माफ करून ती देवाजवळ माफी मागते. तिरडी उचलण्याचा प्रथम हक्क भावकीतील मुलांना दिला जातो. त्यांनी तिरडी उचल्यावर प्रेताला दफन करतात. दफनविधी होईपर्यंत मृताचे घर साफ करतात व भावकीतील लोक गुळभात, डाळभाताचे जेवण तयार करतात. मयतीस गेलेले लोक हातपाय धुऊन मृताच्या घरी जमा होतात. मृताच्या नातेवाईकांचे सात्वण करतात आणि तयार केलेले वरणभाताचे जेवण किंवा चहापान करून परत आपआपल्या घरी निघून जातत. तीन दिवसांनंतर मृताला आवडणा-या वस्तू स्मशानात जाऊन मेलेल्या व्यक्तीच्या थडग्याजवळ ठेवतात. प्रार्थना करतात आणि आणलेल्या वस्तू जमलेल्या लोकांना वाटतात आणि कावळ्याला घालतात. मृताच्या घरामध्ये चाळीस दिवस सुतक पाळले जाते. या काळात नवीन कपडे घालत नाहीत. हजामत करीत नाहीत, लग्नासारखे कोणतेही मंगलकार्य करीत नाहीत.

रिहानाब्सली ट्रस्ट :

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की छप्परबंद जमात अतिशय मागासलेली आहे. यांच्या विकासासाठी रिहानाब्सली ट्रस्ट त्यांच्याच लोकांनी धारवड येथे स्थापन केला आहे. छप्परबंद समाज महाराष्ट्र, गोवा व कर्नाटक मध्ये आढळून येतो. रिहानाब्सली ट्रस्ट च्या माध्यमातून तिनही राज्यातील छप्परबंद समाजाचा अभ्यास करण्यात आला व त्याचा अहवाल शासनाला सादर केला आहे. पण दुदैवाने त्या अहवालावर अजून तरी काहीही कारवाई झाली नाही. छप्परबंद समाज विकासापासून अजूनही वंचित आहे. मुळात हा समाज अस्तित्वात आहे हेच ब-याच जणांना माहित नाही.

छप्परबंद समाजातील शिक्षणांचे प्रमाण :

अत्यंत अत्यल्प आहे. शिक्षणाचे प्रमाण जेमतेम एक टक्का भरेल. शिक्षण नसल्यामुळे विकासाची दारे त्यांच्यासाठी बंद आहेत. भटक्या जमातीचा दाखला उपलब्ध नसल्यामुळे शासनाच्या सोयी व सवलतीचा लाभ घेता येत नाही. अंधश्रद्धा मोठ्या प्रमाणात आढळते.

कोरोनाच्या काळात या समाजाचे खुप हाल झाल्याचे ट्रस्ट च्या कार्यकर्त्यांनी सांगितले शासनाच्या सोयी व सुविधा मिळविण्यासाठी लागणारी कागदपत्रे व दाखले उपलब्ध नसल्याने उपासमारीची वेळ त्यांच्यावर आली. छप्परबंद समाज संख्येन कमी असल्यामुळे व खंबीर नेतृत्वाची कमतरता असल्याने शासन दरबारी दाद देत नाही.

या समाजातील माहिला अजूनही विकासाच्या प्रक्रिये पासून ब-याच लांब आहेत. परंपरेन त्यांना जखडून ठेवण्यात आले आहे.

अत्यंत हालाकीचे जीवन जगत असलेली छप्परबंद जमात ही दिवसेंदिवस जास्त प्रमाणात मागासलेली होत आहे. त्यांना आपला पारंपारिक व्यवसाय पूर्णपणे सोडून दिलेला आहे व हे लोक मोलमजूरी करण्याच्या कामात दिसून येतात.

चिरंतन विकास उद्दीष्टांच्या आधारे छप्परबंद समाजाचा विचार केला असता फारच दयनीय असे चित्र या समाजाचे उभे राहते. सद्याच्या जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजकीकरण या परिस्थितीत देखील हा समाज प्रचंड मागासलेला असल्याचे दिसून येते.

शिक्षण :

या समाजाचे शिक्षणाचे प्रमाण फक्त ०.९ % एवढे आहे रिहानाब्सली ट्रस्ट एका बाजूला समाजातील सर्व घटकांपर्यंत शिक्षण पोहचविण्यासाठी शासनाने मोफत शिक्षणाचा अधिकार, शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण,शैक्षणिक धोरणे, शिक्षण आपल्या दारी अनौपचारिक शिक्षण असे विविध कार्यक्रम राबविले आहेत. मग पत्र पडतो की शासनाने एवढे प्रयत्न देखील हा समाज शैक्षणिक दृष्ट्या वंचित का आपल्या देशाचा ७५ वा स्वातंत्र्य उत्सव आपण सदया साजरा करीत आहेत. पण तरीही छप्परबंद समाज अजूनही मागासलेलाच आहे. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी सांगितले होते कि शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा. पण हा समाज जर शैक्षणिक दृष्ट्या अतिमागास असेल तर संघटनाचे व संघर्षाचे महत्व कसे समजणार.

त्यांच्या कुटुंबामध्येच जर कोणी शिकलेला नसेल तर शिक्षणाचे महत्व व शिक्षणामुळे होणार विकास त्यांना समजणारच नाही. सतत भटकंती करणारा छप्परबंद समाज एका ठिकाणी स्थायिक नसल्यामुळे शिक्षणापासून वंचितच राहिला आहे. मुलांच्या बाबतील तर शिक्षणाची दयनीय अवस्था आहे कारण त्यांची लग्न खुप कमी वयात केली जातात. मुलींचे लग्न करून मोकळ होणे हा विचार त्यांचे पालक करीत असतात. मुळात पालकच अशिक्षित असल्याने शिक्षणाचा फायदा चांगले आयुष्य जगण्यासाठी होतो हेच त्यांना समजलेले नाही. रूढी व परंपरा सांभाळण्यातच व्यस्त असलेला समाज शिक्षण व विकास याकडे डोळसपणे कसा पाहणार.

व्यसनाधिनता :

शिक्षणाचा अभाव, रोजगाराच्या मर्यादीत संधी, मोल मजूरी कसेतरी पोट भरणारा समाजा व्यसनाधिनतेकडे लगेच वळतो. कुटुंबातील पुरुष जर व्यसनी असेल तर कौटुंबिक गरजा भागल्या जात नाहीत. व दारिद्र्याचे चक्र निर्माण होते. शिक्षण नाही म्हणून रोजगार नाही – व्यसनाधिनता – आरोग्याची समस्या – दारिद्र्य अशा चक्रामध्ये हा समाज जगत आहे. जी काही मोलमजूरी मिळत आहे ती दारू, सिगरेट सारख्या व्यसनासाठी खर्च करीत असतात महिलांमध्ये देखील तंबाखुच्या मिश्रीचा वापर आढळतो. व्यसनांचा परिणाम हा आरोग्यावर होताना दिसतो.

आरोग्य :

महिलांमध्ये कुपोषणाचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसून येते. पोषक आहारा बद्दल पुरेशी जागरूक नाही. मुलींची कमी वयात लग्न, लगेच बाळंतपण व आई व बाळ कुपोषित या चक्रांत या समाजातील महिला अडकलेल्या आहेत. ब-यांच महिला गर्भनिरोधक न वापरल्यामुळे खुप कमी अंतराने गरोदर राहतात. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होताना आढळतो. महिला व

बालके कुपोषित असल्याने विविध आजाराच्या बळी पडतात. माता व बालमृत्यूचे प्रमाण देखील या समाजामध्ये अधिक असल्याचे दिसून येते. आरोग्याच्या विविध समस्यांना त्यांना सामोरे जावे लागते.

रोजगार :

मोलमजूरी करणे हाच एक रोजगाराचा पर्याय आढळून येतो. मोलमजूरी मिळाली नाही तर बेरोजगार रोजगाराच्या संधी जरी शासनाने उपलब्ध करून दिलेल्या असल्या तरी नागरीकत्वाचे दाखले या समाजाकडे उपलब्ध नसल्याने शासनाच्या योजनांचा लाभ घेऊ शकत नाहीत. कायम स्वरूपाचा रोजगार उपलब्ध नसल्याने हा समाज गरीबीकडून अतिगरीब होतांना दिसतो.

सारांश :

छप्परबंद समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे अत्यंत गरजेचे आहे. अत्यल्प शिक्षण असणारा समाज शिक्षणांचे सुधारेल. भटक्या जमातीसाठी असणा-या आश्रमशाळांमध्ये या समाजातील जास्तीत जास्त मुल कशी येतील यावर काम करणे गरजेचे आहे. नुसती मोलमजूरी करून कौटुंबिक गरजा भागवणे शक्य नाही म्हणून स्वयंरोजगाराच्या विविध संधी उपलब्ध करायला पाहिजेत. सामाजिक धोरणांचा वापर करून या समाजाचा विकास कसा सादय करता येईल याचाच एक स्वतंत्र अभ्यास करून या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणायला विशेष प्रयत्न करायला पाहिजेत.

संदर्भ :

१. विमुक्तायन : लक्ष्मण माने, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई, १९९७.
२. रिहानाबबसली ट्रस्ट च्या कार्यकर्त्यांकडून प्रत्यक्ष मुलाखतीतून माहिती संकलित केली आहे.